समासाश्रयणमिति समव्यस्यपदलोपी समासे सोऽन्वयात्तत्समासस्याभिधानमिति भावः तदेतदा
ह नदीत्यादिना तत्रानिष्टत्वमेतेन चित्रगवीणामिति ऊनमिति चेति णत्वे दन्त्यपाठस्तु
लेखकप्रमादात् एवं स्त्रीगवीणामित्येकशेषप्रकरणान्तस्यैकपदप्रयोगेऽपि वाच्यमन्य
स्त्रारनन्तरे सप्तमीपेत्यादिभाष्यन्तु नन्तरादिपदाध्याहारेणानतिरूपितमेवयार्थिकाम्या
नपदाध्याहारेणानतिरूपितमेवयार्थिकाबोधकीत्यभिप्रायकम् अतएवमत्वप्रत्यये
कैपदेनागवोः स्वमेति अनन्तराद्यर्थे मतुप्प्रत्ययाकापरभाष्यव्याख्यावसरे आनन्तर्यमा
त्रार्थवत्त्वस्यापर्यायित्वकम् नतत्सप्तम्यर्थत्वेन प्रत्ययार्थत्वमतके भाष्यकृता
सा सामर्थ्यान्तत्र हेत्वभाव उक्तः षष्ठ्यर्थत्वेन तु प्रत्ययार्थत्वेनाकाङ्क्षासामर्थ्यम् तस्मादत्रष
ष्ठ्यान्तमात्रप्रयोगेऽनन्तर्यादिप्रतीतिस्तत्रानन्तरादिपदाध्याहार एवेवाच्यः तत्रास्ति
नं

प्रा.त.
२

ग्रहणाभावेनतस्यान्यफलकत्वेनासूत्रानर्थक्यात्तस्यश्चोत्तर्भावेणमत्वर्थीयवद्बहुव्रीहि
वद्वत्तथाभूतानन्तर्योद्यर्थान्तर्भावेणविज्ञागावेस्यसमन्यनेनन्तरादृत्याद्यर्थेवद्बहुव्री
हिमत्वर्थीयोनभवतोऽनभिधानादितिमत्वर्थीयेभाष्येस्पष्टम् अनन्तरादेरिदमर्थ
त्वेनस्येदमितिशेषिकोऽप्यनभिधानान्नेतितस्येदमित्यत्रभाष्ये तदुक्तमनन्तरादिषु
नसमासइत्यादीति तत्रसमासग्रहणंतद्धितहेतोरप्युपलक्षणम् अनन्तरादिशब्दैः ष
ष्ठीतत्पुरुषादिरप्यभवत्येव ग्रामकूपोगगातीरइत्यादौसमीपपर्यायवतारोपेणस
मासः स्पष्टाचेयंरीतिर्मयर्थेन्तस्येतिसूत्रेकैयटे किंचहस्तालिन्यर्थेहस्तविलेखनेऽ
तिव्याप्तेर्लक्षणतापत्तिः नचफलाभावः देवदत्तहस्तिन्यादौ डित्वसामर्थ्यादस्य
पिटेर्लोपवत्तिं नसामर्थ्यात्तस्यान्ययात्सर्वत्राभावेपिलित्स्वरस्यैवफलत्वेवक्तुंशा

तथापि

कामि[illegible]बोध्यं यद्यपि हलसीरादिति निर्देशेन तस्यैव तमिति कल्पयितुं शक्यम् तथापि
[illegible]ज्ञापकं सीकारापेक्षया सूत्राहृतिरेव लघीयसीति दिक् अलोलोपेति सौत्रे लोपाश्रय
णत्वमूलोकमेव लघु । अमभवादिति तद्वाद्यतोर्टकिता विल्पादौ यथासंख्यमन्वयेपि
प्रथमतः साहित्यावच्छिन्ने साहित्यावच्छिन्नान्वयमात्रे सामहविवक्षामाश्रित्य यथा
द्वन्द्वसा[illegible]युक्त तथेहापि प्रथमतो लकारो हल्सदवाच्यपदेदिति सामर्थ्येनो बोधक
त्वमादाय द्वन्द्वसाधुत्वं ततो विशेषजिज्ञासायामादिरन्त्येनेकवाक्यतया विशेषतो
वाक्यार्थो लक्षसंस्कारकः किंच सहविवक्षा सहवक्तृवक्तृविच्छा सा च सूत्रप्रणयना
नुपपत्त्या पाणिनेस्ततः पूर्वमपि हलादार्थज्ञानादतस्तैव बोध्यबोधकत्वक्रमेणैवेति ।
वाच्य आद्यतादिल्पादौ यथासं[illegible] सूत्रारंभसामर्थ्येन तथा साधुत्वांगीकारेपि अन्य

ख्य

प्रकारेणानन्यसाधारणकल्पने मानाभावात् किं च ब्राह्मणस्य संबोध्यो भवतीतीच्छायां संबोद्धुमिच्छा
यामेवं संबोधनविवक्षायां तेन ब्राह्मणमपि संबोध्यं यथा बोधितः तादृशेच्छायां तेषां तादृशबोधे याजना
कशब्दप्रयोगे तत्र पाणिनेर्भ्रान्तत्वापत्तिः अग्रे च नयनं शोभ्यादौ तु न दोषः उभयत्रापि तेन ज्ञानं प्रते
तादृशशब्दप्रयोगात् तेन तद्रूपेण ज्ञानं भ्रमः प्रमा वेत्यन्यदेतत् किं च पाणिनेः पूर्वं तत्पदार्थ
ज्ञानेपि तदभिप्रायेणानप्रयोगः अन्यथा व्याख्यातृपरंपरागतत्वेन तात्पर्यानुपपत्त्या ल
ट्स्मे इति सूत्रस्य के पठेत् इत्या लक्षणयातं त्रांतरी प्रथमादिव्यवहारेण प्रथमादिपदानामि
व शात्यनुमानाद्वा ततः ब्राह्मणो वा यः संभवेत् इतरेतराश्रयमेवाभावेन दोषः काल एवेति व
क्तव्यमित्यादिसमाधानपरभाष्यासंगतत्वापत्तेः नैवं मज्जादिव्यवहारेपि लक्षणादिने
वोपपत्तावादिरेवेति सूत्रवैयर्थ्यमिति वाच्यं क्वचिल्लक्षणादिना वोपपत्तावपि सर्वत्र ल

शु॰ र
६५

न्यायात्तदन्तेनेरितिभावः स्त्रीप्रत्ययेइति अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेइत्यर्थः तद्रूपेणकेना
पिरूपेणग्रहणेतिनिषेधइत्यभिमानः शंकितुः राजकुमारीति नन्वत्रप्रातिपदिकत्व
स्यानपकत्वेलिङ्गविशिष्टपरिभाषयैवतत्कार्यसिद्धेरितिचेन्नप्रातिपदिकत्वेनग्राप्य
यस्मिंण्णोलिंगप्रत्ययपरहितेदृष्टानांतद्विशिष्टेनयातिदेशेनतस्याप्याप्रवृत्तेः नहि
ङीबूरहितेराजकुमारीत्यादौतदस्तिङ्याप्ग्रहणंचव्यर्थमितिवक्ष्यते शंकितुरभिमा
नान्तमारेणेवोत्तरयति अन्तरङ्गस्यापीति यदित्वस्यानिषेधस्यप्रत्ययग्रहणपरिभाष
शेषत्वमेवचयथासाप्रत्ययग्रहणएवनतुप्रत्ययाप्रत्ययग्रहणइतिउगितश्चेतिसू
त्रेभाष्येस्पष्टंतथायेनिषेधोपिस्त्रीप्रत्ययमात्रग्रहणेनतुस्त्रीप्रत्ययाप्रत्ययग्रहणएव
घटोसिद्धेप्रवृत्तेऽत्यादौतद्धितान्तत्वेनप्रातिपदिकत्वेसमासग्रहणकृतनियमपर

त्वात्समवायाच्चेत्युच्यते तदा न दोषः समुदायस्य प्रत्ययांतत्वाभावादिक् असमर्थस

मासेइति अहर्षिपद्मपाइत्यादावित्यर्थः यस्मिन्ग्रहणकेति प्रातिपदिकसंज्ञा यस्मात्तद्धा

र्मीत्यसमर्थसमास ग्राहकमानेरवशविधायकं सूत्रं अन्यथा परस्य रमसंवंधेनेका

र्थीभावाभावात्समासोऽनुपलभ्यस्यात् अहर्षिपश्यइति तत्प्रकृतिके सुवंते इत्यर्थः सुपी

त्यर्थे कारात् उपपदमिति महासंज्ञाकरणाच्च तदेतदाह पदे चेत्यादिशाशब्दंगादिप

दानांच वोद्धेतस्मिन् प्राक्रिरितिन तदर्थमपि समासग्रहणमिति वाच्यम् यत्रसंघाते

इति अर्थवतीति शेषः सजातीयापेक्षनियमस्यौचित्यादिति वाच्यम् प्रत्ययोनेत्यस

पूर्वभागप्रकृतिकप्रत्ययोनेत्यर्थः तेन राजाइयामित्यादौ न दोषः जन्मवानित्यादावि

ति तत्रपूर्वभागस्य पदत्वादितिभावः नन्वत्तद्धितग्रहणसामर्थ्यं तत्राह नद्धितेति तत्र

पू॰र॰

६६

पूर्वभागस्य भत्वात्पूर्वो भागः पदमित्यत्र पदशब्देन पदसंज्ञकस्य ग्रहणमिति भावः नन्वत्र य
द्वेगवित्ययमाहेत्यादौ दोषः गोऽत्यादीनामवं तत्वाभावेन पदत्वाभावात् तथा च स्यैव
त्यादिसमासे पूर्वभागस्य भत्वेन तत्त्वाजात्येन पूर्वो भावः पदमित्यर्थलाभसंभवश्चे
त्यत आह पदेति प्रकृतिहेत्वे भाष्येत्वर्थवत्सु समुदायानां समास ग्रहणनियमा
र्थमित्युक्तं न त्वनेनेत्रेण षष्ठी तत्पुरुषकर्मधारयग्रहणं तत्र षष्ठीसमासेऽर्थवदित्यस्य स्या
त्ते त्रेणापि प्रयोगाद्वाऽर्थवदित्यर्थः गवित्ययमित्यादावनुकरणस्यानितिपरस्यापि प्र
योगस्तेन तत्त्वमस्येव प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य तु न व्याहतिः प्रत्ययस्यानेनेत्रेण प्र
योगाद्वार्थवत्वाभावात् संघट्ट पद्ये भाष्ये समुदायेनानामित्यनेन नेदमुवाय लब्धमिति स्पष्ट
मेवकैकपदेनोक्तमिति बोध्यम् पूर्वोक्तावित्यादौ विशिष्टेति अर्थवत्वेनैवेति अनर्थपदस्य कार्यि।

८

तिनिहन्तमित्यत्र हृदेहलवाद्दुहेतुनेनं तस्यापिवियानात्प्‌ डित्यादौनदोष

इतिनिदोषाय: तत्रयातोरितिसूत्रेभाष्यकृत्कृतदादेरित्यनहेतुः फलाल्लाभाव

नतदुपदेशावद्दादिलक्षकंसामर्थ्यात्‌ अर्थायिकारानुरोधाच्चसर्वत्रनिषेध्यसम

र्थकेषुवस्तुतस्तुनामधातुविषयेदामलिडित्यादौफलतयतामावोसिद्धो एवंच

नदेकवाक्यतयापवादपदेशादिपदस्योपदेशकालिकदादिलक्षकत्तोचिता

स्माहत्याश्रयणेतुबालानास्फुटंतत्प्रतिपत्त्येइतिवाच्यम्‌ नचोपदेशाश्रयेवकृतो

नोक्तेगौरवापत्ते: यातोरितितुतद्धाडित्यादौबाहृत्येउतरत्रावधपद्‌क अयामीति

अयोमित्यादौमा- तत्रयातोरवयवोयोदादिरित्यर्थेउदसिद्धेम्‌ वैयर्थिकरणपद

गर्दमपतिरप्रत्ययेगर्थवि त्यादौभयभावायोत्तरदेत्रेआवशपकंदौयेतिव्यपदेश

ग

वर्णानां ह्रस्व स्पष्टं चेदं भाष्ये अत आरातिर्व्यामीति । दामलिडित्यादौ सा नच श
ब्दमभाषोत्तरमयोक्तमित्सु ये वैयधिकरण्यानन्वयपर्य्यन्तभाष्यकृतो यावन्नव्यर्थ
मितिवाच्य दादेरिति वर्णान्तमस्य स्त्रामाधायमजान न एवमपि घोषादेरित्युच्यते न
न्यायो न सिध्यतीति शङ्कायामन्तरङ्गत्वार्थमपि प्रसंगान्निर्णीतं दादिपदलक्ष
णायामयोगात् सामानाधिकरण्यफलत्वाभावं दर्शयितुं चतयोके । अत एव ग्रवे
यधिकरण्ये सोऽन्तरार्थमावश्यकत्वोऽन्तरार्थमनावश्यकत्वे भाष्यध्वनितं संगच्छ
ते उत्पलम् तत्त्वमादिकमिति युगपदित्यादेः पदान्तत्वादेव सिद्धेरिति भावः
उपलमिति एतेनैकाचो बश इति सूत्रे द्रुहादेर्गादित्यत्र वर्ततेऽगे चाद्विविधेय्या
तु रूपं प्रातिपदिकत्वं पंचत्वतत्र यातोः पदान्त एव प्रातिपदिकस्य फलिपदान्ते चे

प्रा. २

११५

क

तिभ्रा वा मा भ्रयस्वपयास्तेस्वरितत्वकत्वान्नविभक्तिविपरिणामादीनां निर्द्दल्लत्वा

च्चत्तत्वाद्तत्त्वाद्भवामित्यादाव व्याप्तेश्चेतिदिक् निषेधादिति भाष्यभाष्यवस्तुप्रका

जन्हण्णेपि न्नजर्थाइति भाष्योदाहरणेन निषेधानित्यत्वाज्ञ्नवतीति भावः षितपाश्च

येति भाष्यन्तु क्तत्वाट प्रमाणेचैचि न्नायन्तु तथा तोक्तमित्यन्ये सूत्रशाटकवदि

दि अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेत्यादौ य दिवातव्योन शाटकोयं शाटकोनवाते

व्य इति विरोधमाशंक्य मन्ये स तव्यायस्यान्तस्य शाटकमित्येषा संज्ञा भवतीति वा

भाष्येउक्तं तथा प्रकृतेपि यणः स्थाने सम्भवती यस्य संप्रसारणशब्देन जातस्य सं

प्रसारणसंज्ञा भवतीत्यर्थ इति भावः तेन दिव उत्तानसंप्रसार णत्वं फलिता

थेति संप्रसारणत्वं नाभ्यां फलितेत्यर्थः ऊठिक्तत इति भ्रूवादशब्दे इति शेषः

12

क्रियमाणे इति उद्ग्रहणमित्यर्थः नाहम्भाष्यस्थले इतिमतविषयेइत्यर्थः भूवादि
त्वादित्वमवत्येव ऊदन्तेरिति पतद्वार्तिकस्येनद्विषयम् अव्यभिचारादिति
संस्कृयंहोर्विकल्पनास्तनमियानादतः संयोगांतलोपेनत्रव्यभिचारइत्याहान्
अतएवभाष्यकृतोमस्येत्यनन्तरहत्तौ पयिवानित्यत्रैवदत्वशंकाकृतान्वहन्तोचा
नडुभ्यामित्यत्रैवदत्वाभावशंकाकृतेति दिक् त्वामोहितेति त्वामकृत्दृदिते
त्यर्थः निरनुबंधकेति दिवः प्रत्ययस्य सानुबंधत्वेपितदंतस्या त यातादिति
भावः इदंचाग्रहः चेभूवादित्वे त्रे चभाष्येस्पष्टम् उच्चारणार्थ इति नत्वस्वरि
तार्थः उच्चारणार्थायांमभितस्मिन्नायामपीतितिप्रत्ययग्रहणमितिवार्तिकेना
तदग्रहणमितिभावः संप्रसारणत्वादिति अनजादित्वस्यापि संज्ञेतिपदेउदम्

धा॰१॰ ११६

शब्दस्वारस्यमिति नैवैवं तद्वाचकशब्दान्यत्वमेवार्थान्यत्वमितिभ्रान्त्या तेन
तस्यापि प्रपंचनं आमित्यत्रापि प्रियपदं चन शब्दान्यत्वमस्त्येवेति दोषस्तदव
स्थ इति वाच्यम् तत्त्वार्थेन प्रधानीभूतषडर्थवाचकशब्दान्यत्वं विवक्षि
तमित्यभिमानात् उदं प्राचामनुरोधेन द्विवचननिर्देशेनगोरवात्समाहारे
ण सर्वेह त्वेषु निर्देशादर्शनाच्च षट्संज्ञकानां बहुत्वाच्च बहुवचनोपपत्तेः
किंच न षट्त्वं मात्रादिष्विव इत्यादौ प्रयोगबाहुल्याभिप्रायेण तद्द्वचोहापि बहुवच
नं बहुरूपकम् अत्र त्यदादीनामप्यनुवर्तते तदाह त्यदादीनामिति अतएव
वस्मिन्द्वाने उपसर्जने नेति भावः ङस्याधिगीति नेन द्विपर्यन्तानां त्यदाद्यत्वेपि न दो
षः किं सर्वनामबहुभ्य इत्यत्र किमग्रहणं न कार्यमिति भावः नुचेमोऽत्यत्रा
शब्द बाहुल्याभिप्रायेण बहुवचनं वस्मिन्सम्योजनिसादे ४४

ष्यापत्तिः अंगकार्ये कृते इति निषेधात् आरंभसामर्थ्याच्चेति स्यदादीनामत्वेनैवै-
वान्त्यादेशो सिद्धे इमइत्यारंभसामर्थ्यादित्यर्थः ककश्चितिस्यादिति ममन्तुतन्ममेत्य
पत्तिन्यायेन साकच्कस्य किंशब्दत्वात्सिद्धे निर्दिश्यमानस्येति परिभाषात्त्वस्त्वनुप्र
वर्तते कादेशविधानसामर्थ्यात् न च सुवन्तात् अद्रितोन्यत्वादिभक्त्युपत्त्यनंतरं पर
त्वात्कादेशे कृते स्वविकककस्येव स्यादिति वाच्यं प्रातिपदिकादित्येवाधिकारा
त्सुपःशब्देन निमित्तेन नाश्रयणादेरसंज्ञानिमित्तप्रत्ययानपेक्षणेन वाक
वौत्तरगात्वादिति भावः किमुत्त्यवधणमिति इति ह्नोः कृतीत्यादेशे वस्त्रयस्य
वाणापत्तिः उति हेरती क्रियासे उकारस्यान्त्यादेशत्वापत्तिरेतदर्थेनानर्थक इत्या
रंभेणैवैरं अंगवृत्तपरिभाषया हेत्वन्तत्र गुणस्य वारणे चक्लेशाइतिभावः किमो

शा २०

११८

16

तेनैव विवक्षितमिति भावः नेदंनिर्देशात इति नेदनीयतिर्ईश्यादित्यर्थः केवोप्यम
दीर्घेविभाषाविति नपदांतसूत्रेमयादभाथा यीस्यदीर्घस्यापियग्रहणमित्यर्थः स
विसर्गलोपोरितिसूत्रेभाष्यस्यानित्यत्वादितिभावः उपत्तं इति दीर्घग्रामेरितिभा
वः औचित्यमेवदर्शयति एवंहीति व्याख्यानेनेति तेनानूचिर्वोयितासम
म्यन्तपाठेपिनलुमतेतिनिषेधानित्यत्वेनवानङ्सकानामित्यस्यसिद्धिरि
तिलाघवमस्तीति सामान्यशास्त्रेति शामसपूर्वं विधानसामर्थ्येनसामा
न्यशास्त्रस्यमेकोचस्यदितरपरत्वात्पूर्वमिवमुर्थः संकोचस्यनलोपविधौएवं
ज्ञासिद्धमित्यस्मानुपास्थितिरूपः अर्थवत्सूत्रेचार्थवत्पदेनार्थवत्समुदा
याग्रहणरूपः एवंचास्यविधियितस्य [illegible] इदमेवचानियमस्यविषयपेक्ष